

Lugosi András

**„Sorsközösség”, „de-generáció”,
„létező szocializmus”**

**Benda Gyula és Hamburger Mihály 1977-es tanulmánya
a marxizmusról**

IMMÁRON EGY ÉVTIZEDE, hogy 2005. augusztus 17-én reggel Budapesten, a Gyáli úti Szent László Kórházban a betegségével folytatott egy évi küzdelem után elhunyt Benda Gyula, az 1990–2000-es évek magyar társadalomtörténet-írásának kimagasló alakja. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület alapítójaként, az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, valamint az Atelier Francia–Magyar Társadalomtudományi Műhely¹ oktatójaként, a *Korall* című folyóirat tanácsadó testületének tagjaként, de könyv- és sorozatszerkesztőként² is nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a társadalomtörténet Magyarországon elismert, saját intézményekkel, folyóiratokkal rendelkező, önálló szakterületté váljon. Diákjai körében élvezett óriási népszerűségét elsősorban kísérletező hajlamának, új utakat kereső, a történetírás átalakulásainak, változásainak jegyében alkotó, mindig korszerűsége törekvő történészként, valamint a hallgatók szakmai fejlődését mindenekelőtt szolgálni kívánó, amerikai típusú tanárszerep gyakorlása révén vívta ki magának, amely a magyar egyetemek világában mind a mai napig felettébb ritka jelenség. A Hajnal István Kör 2005. évi lendvai konferenciáján, amelyre éppen a halála utáni napokban került sor, az egyesület akkori elnöke, Gyáni Gábor megemlékezésében kiemelte, hogy Bendának már életében egyfajta kultusza alakult ki az ifjúság körében. Mint egykori tanítványa ehhez csak annyit tehetek hozzá, hogy a társadalomtörténet-írás megújításáért és a hallgatók szakmai szocializációjának támogatásáért a rendszerváltás eufóriájának lecsengése utáni időszakban is sokat fáradozó Benda tanár úr a bölcsészkaron maga a csoda volt a hallgatók szemében.

Felsőoktatási tanulmányaikat a rendszerváltás éveiben megkezdő egyetemisták ugyanis nemcsak a távolabbi jövőbe tekintettek nagy várakozással, de a bölcsészkarra is azzal a hittel érkeztek, hogy az oktatás forradalmi jellegű felszabadulásának és korszerűsödésének lehetnek részesei. Ezt a reményt alapvetően három tényező támasztotta alá. A tananyagnak mindenféle politikai és ideológiai felhangoktól való megtisztítása; az egyetem vezetőinek az a határozott törekvése,

¹ Az Atelier hosszú előkészületek után végül csak Benda halálát követően, 2007-ben alakult át tanszékké. Mai neve: Atelier Európai Historiográfia és Társadalomtudományok Tanszék.

² Szerkesztője volt az Osiris Kiadó *Történelem, Mikrotörténelem* és *Millenniumi magyar történelem. Források* sorozatainak, a Századvég *Metamorphosis Historiae* című sorozatának, a fent említett két kiadó közös *Történelem* című könyvszériájának, a debreceni Csokonai Kiadónál pedig az *Új História* sorozatot gondozta.

hogyan a hallgatóknak a nyugati világban is versenyképes szaktudást próbáljanak közvetíteni. Harmadrészt pedig katedrához juthattak korábban „az ifjúság megfontolónak” számító marginális értelmiségiek is. Bár a nagy várakozások korának elmúltával – itt nem részletezhető körülmények folytán – a rendszerváltás nemzedékének lendülete megtört, de az egykori Politikai Gazdaságtan Tanszék megszüntetése, illetve Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékké való átalakítása és az új tanszék főmunkatársa, Benda Gyula oktatói tevékenysége mindenképpen a rendszerváltás utáni bölcsészkar reformok sikertörténetei közé tartozik. A tanár úr a nehéz idők beköszöntével is meg tudta őrizni élet- és tudományszeretetét, a diákokkal szembeni nyitottságát és őszinte érdeklődését. A nagy csalódások persze őt sem kerülhették el, sőt, az előjeleket szélesebb körű tapasztalatainak köszönhetően nálunk valószínűleg jóval hamarabb észlelhette. De a szövegek és a források tanulmányozása iránti elkötelezettségét és a felfedezés örömét a harmadik Magyar Köztársaság és az egyetemi élet egyre szürkébbé váló hétköznapijai sem tudták kikezdeni. Személye és – rezignáltam írom, hogy az emlékezetben mára vele teljesen összenőtt, könyvekkel és xerox-másolatokkal teletömött – legendás táskája mindig biztos pontot jelentett az időnként egyre bizonytalanabbá váló világban. Mi pedig megszoktuk, hiszen a jót könnyű megszokni, hogy van az egyetemen valaki, akit ott meg is lehet találni, akinek van ideje foglalkozni velünk, aki szívesen meghallgatja, véleményezi újabb és újabb terveinket, együtt lelkesedik velünk, ha azokat maga is ígéretesnek találja, elolvassa, bírálja és/vagy megdicséri kézíratainkat, akinek szavai mércét, eligazodási pontot jelentenek számunkra. Tíz év elteltével is nehéz felfognunk, hogy ő, aki hosszú évekig a levéltári iratokban található nyomok értelmezésének módszertanára és a személyes emlékezésnek a 20. század végi nyugati történetírásban felértékelődött szerepére tanított minket, már maga is csak a róla életében keletkezett vagy egyenesen általa hátrahagyott nyomokban és személyes emlékeinkben él.

Bár Benda Gyula neve nem ismeretlen azon hallgatók számára sem, akik személyesen már nem találkozhattak vele, mégis megkerülhetetlen, hogy ha röviden is, de bemutassuk a személyt, a pályát és az életutat. Benda Gyula Márton 1943. augusztus 24-én Budán, a Győri úti klinikán látta meg a napvilágot Szabó Mária, matematika-fizika szakos tanárnő és marczinfalvai Benda Kálmán történész – aki ekkor a Teleki Intézet munkatársa és a *Revue d'histoire comparée: études hongroises* szerkesztője volt – második gyermekeként.³ Apja református, anyja az evangélikus felekezet tagja volt. A Benda család első fővárosi születésű generációjához tartozó Benda Gyula, akit feltehetőleg azonos nevű nagypapjától megkülönböztetendő neveztek a családtagok és a közeli barátok Daninak, előbb az Erzsébetvárosban nevelkedett, majd a világháború vége után költöztek a Molnár utcába. A belvárosi gyermek számára a magyar protestáns középosztályi kultúra (vagy Benda gyakran használt megfogalmazásában: a „kultúrkálvinizmus”) és a család deklasszálódásának tapasztalata egyaránt meghatározó élmények voltak. Az idegen nyelvek tanulása,

³ BFL XXXIII.1.a XII. kerületi születési anyakönyvek 2295/1943. fsz. Az adatközlés Benda Gyula örökösének hozzájárulásán alapul. A „marczinfalvai” előnevet I. Ferenc József adományozta a Benda családnak 1905. február 25-én „régii magyar nemességük épségbentartása mellett”. Vö. GERŐ, 1940. 20. Halásan köszönöm Halmos Károlynak, kéziratomban egyik bírálójának, hogy az itt hivatkozott forráshelyre felhívta a figyelmemet.

az otthonuk közelében, a Károlyi-kert mellett működő Francia Intézet és a Váci utcai idegen nyelvű könyvesbolt az egyéntől elvehetetlen tudás forrásait jelentették ezekben a nehéz időkben.

Nyilvánvalóan édesapja hatásának tulajdonítható, hogy mire megkezdte gimnáziumi tanulmányait, szinte már eldöntötte, hogy a történelmi pályát választja. *„Otthonról hozott hivatástudattal már ekkor történésznek készültem.”*⁴ A vele készült életútinterjúban ezzel az apai indíttatással kapcsolatban két dolgot nevezett meg konkrétan. Az egyik az, hogy a történelem a nemzeti identitás formálója, és a történelmi munkájával, tudásával ezt a nemzeti közösséget szolgálja. A másik a történelmi életformájával függ össze, aki a forrásfeltárás, valamint a filológia és a szövegkritika, azaz szaktudományos tevékenység révén teljesíti ezt a szolgálatot.⁵

Erre az otthonról hozott felfogásra épült rá az a történelemszemlélet, amit az Apáczai Csere János Gimnáziumban történelem tanárától, Gyapay Gábortól kapott. Mi, egyebek mellett, Bendától azt is megtanulhattuk, hogy az emlékezet nem a megtörtént események pusztá lenyomata, hanem a múlt élményeink által befolyásolt konstrukciója. Éppen ezért nem tarthatjuk véletlennek, hogy középiskolai tanárának hatásával kapcsolatban olyan elemeket emelt ki, amelyek a társadalomtörténet irányába mutatnak: a szakköri munkát, ahol Tinnye község történetét kutatták. Bár említést tesz arról, hogy a választás a Kossuthnak adományozott birtok miatt esett erre a falura, de visszaemlékezésében a Pest Megyei Levéltár ünnepélyes és komoly légkörére, az urbáriális iratokkal való megismerkedésre és a tinnyi kirándulásra esik a hangsúly.⁶ Történelmi szocializálódásának igen meglepő eleme viszont, hogy ő, aki élete utolsó, egyetemi oktatóként eltöltött tizenégy évében rengeteg tanítványt gyűjtött maga köré a bölcsészkaron, harminc évvel korábban (1961–1966) ugyanitt nem talált magának tanítómestert, senkinek sem lett a tanítványa. Élete végén is mindösszesen három történelmist említett, aki komolyabb hatással volt rá, Szabad Györgyöt, Perjés Gézát és Fügedi Eriket.⁷ Utóbbi kettővel azonban nem az egyetemen, hanem később a KSH történelmi statisztikai kutatócsoportjában került közelebbi ismeretségbe. Annál fontosabb szerepet játszott az egyetemi évek alatt az a hallgatói közösség, amelynek Benda mellett Bence György, Bertalan László, Erdélyi Ágnes, Hamburger Mihály, Kis János és Schlett István is tagjai voltak. A társaság tevékenységeinek spektruma az önképzőköri foglalkozásoktól a közös Dilthey-olvasáson és Márkus György Marx-szemináriumainak látogatásán át egészen a kemsei falukutatásig terjedt. A filozófia szakosok által dominált társasággal első éves korában került kapcsolatba, amikor azok elhatározták, hogy Kemse község történetét fogják kutatni. A kemsei falukutató tábornak aztán már a népi írók munkásságát igen csak jól ismerő, magyar-történelem szakon tanuló Benda is egyik szervezője lett. S bár a tábor nem volt beilleszkedési és kirekesztési konfliktusoktól mentes, a csoporthoz tartozás élménye olyannyira meghatározó volt számára, hogy még a filozófia szak felvételére is kísérletet tett, amelyet azonban G. Havas Katalin végül megfűrt.⁸

⁴ BENDA, 2004. 9.

⁵ BENDA–BÓDY–CIEGER, 2004. 173.

⁶ BENDA, 2004. 10.

⁷ BENDA–BÓDY–CIEGER, 2004. 194.

⁸ BENDA–BÓDY–CIEGER, 2004. 179–180.

1966. június 6-án lépett be a Magyar Szocialista Munkáspártba, pontosabban az ELTE Pártvégrehajtó Bizottsága ekkor hagyta jóvá tagfelvételét.⁹ Az egyetem elvégzése után egy évig Strasbourg-ban folytatott tanulmányokat, majd egy évet a KSH-ban töltött, ahol a később *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867* címen megjelent könyvén kezdett el dolgozni. Az 1968-as csehszlovákiai események megítélése miatt súlyos konfliktusba került a KSH pártszervezetével, de ekkor ennek még nem volt következménye. Sőt, újabb három évre Strasbourg-ba került, ahol lektor lett az egyetem magyar lektorátusán. Az időközben neki felajánlott kultúrdiplomáciai karriert azonban elutasította, és 1971-ben visszatért Magyarországra. A KSH-ban tovább dolgozott fentebb említett könyvén, mellette pedig óraadóként tudományos szocializmust oktatott az ELTE jogi karán. 1975-ben főosztályvezető lett a Társadalomstatisztikai Főosztályon.

Statisztikai hivatali pályakezdése rávilágít a szüleitől kapott indíttatás egy másik elemére is. Benda Gyula ugyanis középiskolás korában nemcsak történelemből ért el harmadik helyezést az országos tanulmányi versenyen, de matematikából is döntőbe jutott. Abban tehát, hogy főként, de nem kizárólag a népi irodalom tanulmányozásával töltött középiskolás és egyetemi évek (kutatás Kemsén, szakdolgozat Féja Gézáról) után a történeti statisztika irányába fordult érdeklődése, apja és anyja együttes hatása érezhető. A strasbourg-i évek másik döntő hatása a francia nyelvű marxista, vagy inkább trockista művek beszerzése mellett, hogy ekkor kezdte behatóbban tanulmányozni az *Annales*-hoz tartozó szerzők műveit. Ekkor olvasta először Marc Bloch *Apologie*-jét, Lucien Febvre *La Terre et l'évolution humaine*-jét, de Braudelt, Labrousse-t és Le Roy Ladurie-t is. Mint az közismert, az *Annales*-nak ez a felfedezése egy életre szólóan meghatározta nemcsak historiográfiai érdeklődését, de történeti pályafutásának egészét is. A következő három évtizedben lényegében végigolvasta az *Annales* négy különböző nemzedékéhez tartozó szerzők fontosabb műveit. Ennek köszönhető, hogy neve Magyarországon nemcsak az *Annales* második nemzedékéhez köthető braudeli–labrousse-i, alapvetően makroszemléletű, kvantitatív paradigmával forrott össze, hanem ennek kifulladásá után a történetírás válságából kivezető utakat kereső, a társadalomtörténet megújítására többféle javaslatot is megfogalmazó harmadik és negyedik nemzedék felfogásának hazai adaptációjával is. Nála azonban már a kvantitatív módszerek használata is a történetírás megújításának szándékával kapcsolódott össze. Ezt támasztják alá végül 1973-ban megjelent könyvének nyitómondatai is: „A gyorsan fejlődő társadalomtudományok hatására a gazdaság- és társadalomtörténet átalakulóban van. A mérésre való törekedés, a kvantifikáció igénye ennek a megújulásnak az egyik jellemvonása. A mennyiségek, a számadatok korábban sem hiányoztak a gazdaságtörténeti feldolgozásokból, szerepük azonban a leírás, az illusztráció volt, jelenleg pedig a kutatás vázát, gerincét képezik. A módszer és a szemlélet megváltozása új források felfedezését vagy régi források újszerű feldolgozását teszi szükségessé.”¹⁰ Az itt olvashatók a kvantifikáció válsága után is megmaradtak Benda Gyula *ars historicája* alapvető jellemzőinek. Bár egyetemi oktatóként mindig toleráns tudott maradni túlzottan „világmegváltó” hajlamú diákjaival szemben is, történészként valójában mérsékelt reformer volt. Nem az abszolút újrakezdésben,

⁹ BFL XXXV.10.c 1966/46. ö. e. PB 1966/492 Az ELTE Pártvégrehajtó Bizottsági ülésének 1966. június 6-i jegyzőkönyve.

¹⁰ BENDA, 1973. 29.

hanem inkább a periférián korábban is meglévő dilemmák középpontba emelésében, a forrásbázis bővítésében és a forráshasználatnak a kutatások során felmerülő megújítási igényeiben gondolkodott.

Közben, 1977-ben Kovács András körlevelére reagálva Hamburger Mihály barátjával közösen megírták a marxizmushoz fűződő személyes viszonyukat tárgyaló, alább közölt tanulmányukat a *Marx a negyedik évtizedben* című szamizdat antológia számára.¹¹ A Szabad Európa Rádió ismertette Schöpflin Györgynek a kötet egészéről írott és a londoni *Times*ban megjelent cikkét, aminek itthon komoly következménye lett.¹² Először feloszlatták az általa vezetett főosztályt, de újra osztályvezetői kinevezést kapott, ezúttal a Népeségtudományi Kutatóintézetbe. Hamarosan azonban itt is leváltották, majd kizárták a pártból, végül elveszítette az állását.¹³ Maga mesélte körülbelül negyedszázaddal később, amikor szóba került a pártból és a hivatalból történő eltávolítása, hogy a fegyelmi bizottságnak az volt ellene a fő kifogása, hogy bár munkaköréből kifolyólag jól ismeri, mégis tagadja a szocialista vívmányok létét. Ideérve az elbeszélésben hetykén megvonta a vállát, s csak annyit mondott: „*Pedig nem is mindet.*” Ezután soha életében nem töltött be többé vezetői pozíciót. Talán erre utalt a temetésén gyászbeszédet mondó Kövér György is, amikor úgy fogalmazott: nem tudjuk, hogy osztályvezetői kinevezése vagy az abból való kirúgása volt-e a meghatározóbb élmény számára.

A statisztikai hivatalból való távozása után Budapest Főváros Levéltárában szeretett volna elhelyezkedni, de – ahogy saját maga oly sokszor elmesélte tanítványainak – három fontos elvtársnő, a KSH és a BFL akkori vezetői, valamint a II. kerületi pártbizottság első titkára miután egy egész délelőttöt annak a kérdésnek a megtárgyalásával töltött, hogy „*hol álljon a Benda íróasztala, végül úgy döntött, hogy ne álljon sehol.*” Megisméltódott vele az, ami apjával is megtörtént a kommunista hatalomátvétel után. Állástalanná vált három gyerekkel. Szorult helyzetében Wellmann Imre segítette ki, akinek ajánlására a Néprajzi Múzeumban kapott állást. Hosszú távon ez a munkahelyváltás komoly szemléletváltást eredményezett. A statisztikus, demográfus és gazdaságtörténész¹⁴ Benda Gyula érdeklődése a néprajz hatására ekkor fordult a történeti antropológia és a mentalitástörténet, majd feltehetőleg

¹¹ KOVÁCS, 1977a.

¹² A kötet utóéletéhez lásd: CSIZMADIA, 1995. 1. köt. 113.

¹³ A KSH könyvtára tavaly kiadott statisztikus életrajzi lexikonjában közzétett *Benda Gyula* szócikkkel a rehabilitáció után a kanonizáció is megkezdődött. Benda mára már nemcsak a magyar társadalomtörténet-írás, de a magyar statisztika és népeségtudomány kánonjának is részévé vált. Vö. FARKAS-KOVÁCS, 2014.

¹⁴ „*Talán nem mindenki tudja, ezért érdemes előjáróban leszögezni, hogy Benda Gyula eredetileg politika- és ideológiatörténészként indult, majd végül társadalomtörténészként fejezte be pályáját. Am e két pont, vagy inkább szakasz között volt egy nem is rövid időszak, amikor úgy nézett ki, hogy gazdaságtörténész lesz belőle.*” KÖVÉR, 2015. 117. 2013-ban a Ráday Gyűjteményben megrendezett Benda-émlékkonferencián – amelyen az akkor 100 éve született Kálmánról és fiáról, a 70 éve született Gyuláról is megemlékeztek – tartott előadásában Kövér György arra hívta fel a figyelmet, hogy Benda Gyula a KSH-ban töltött éveit alatt – talán éppen a *new economic history* (vö. BENDA, 1975.) hatására – maga is gazdaságtörténészként kívánta folytatni pályáját. Állítását saját naplójából és a birtokában lévő, Benda Gyulától az 1990-es években kapott, egyebek mellett magánleveleket is tartalmazó, mintegy öt dosszié terjedelmű gazdaságtörténeti feljegyzésekből kiválogatott, meggyőző erejű részletek bemutatásával is alátámasztotta. Vö. KÖVÉR, 2015. (A konferenciakötetről recenziót közlünk a jelen lapszámunkban: SEKÉR, 2015. – a szerk.)

már 1991, az ELTE-re való visszatérés után a mikrotörténelem, főként pedig annak a francia társadalomtörténetben végbement adaptációja felé. Különösen párizsi kollégájának, Bernard Lepetit-nek a történeti kutatás során alkalmazandó léptékváltásról vallott felfogása állt hozzá közel. Ennek lényege abban áll, hogy miként a térképész is különböző léptékű térképeket tud készíteni (majdnem) ugyanarról a valóságról, úgy a történésznek is a vizsgálódás különböző lehetséges szintjein egyaránt végre kell hajtania az elemzést. Ebben az esetben a szintek közötti váltás, a léptékekkel való játék a történeti leírás központi szervező elemévé válik. A különböző léptékekben vizsgált, pontosabban fogalmazva megkonstruált (nem egészen ugyanazon) tárgyak egymás mellé helyezése vagy egyenesen ütköztetése révén megvalósított dinamikus kartográfiával nemcsak sokkal színesebb és komplexebb képet kaphatunk a társadalomról, hanem gyakran egymásnak ellentmondó valóságokat is feltárhatunk. A multiszkopikus vizsgálódásnak köszönhetően tehát a társadalmi valóság összetettebb, finomabb és árnyaltabb leírásához juthatunk el, ugyanakkor együtt kell élnünk azzal a kellemetlen tapasztalattal, hogy a léptékek sokaságán keresztül megismerhető történeti valóságok közötti feszültségek valószínűleg sohasem oldhatóak már fel semmiféle egységben. Diszkontinuitásuk, töredezettségük, morzsákra való széthullottságuk meghaladhatatlan.¹⁵ Benda életének főművét, Keszthelyről írott doktori disszertációját¹⁶ a léptékváltás szemlélete és módszere vagy másképpen fogalmazva a multiszkopikus vizsgálat hazai adaptációjára irányuló kísérletnek is tekinthetjük.¹⁷

A Marx-tanulmányt vele együtt jegyző Hamburger Mihály Bendához hasonlóan 1961–1966 között tanult az ELTE bölcsészkarán, történelem–filozófia szakon. A diploma megszerzése után pártmunkásként kezdte pályáját, és egy év elteltével tanársegédként visszatért az egyetem filozófia tanszékére. 1968-ban azonban néhány tanár kollégájával együtt elítélte Csehszlovákia megszállását, és ezért hamarosan el is távolították az egyetemről. Egy darabig nem is tudott elhelyezkedni, de végül sikerült állást kapnia egy félreeső helyen, a SZEKI-ben, azaz a Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézetében. Az itt töltött évek alatt szerkesztett egy Rosa Luxemburg-kötetet,¹⁸ és társszerzőként jegyzett egy hosszabb tanulmányt a szociáldemokrácia és a szakszervezetek viszonyáról.¹⁹ Bence György szerint azonban az egykor kommunista funkcionáriusnak készülő Hamburger a csehszlovákiai bevonulás elleni tiltakozással megindult az ellenzéki felé vezető úton, és a SZEKI-ben már inkább ellenzéki tevékenységgel, mint kutatómunkával foglalkozott.²⁰ Szerepe már a *Marx a negyedik évtizedben* című szamizdat kiadvánnyal kapcsolatban sem merült ki abban, hogy Bendával közösen megírta az alább olvasható tanulmányt.²¹ A kötet készítésekor a Kossuth Könyvkiadó lektoraként dolgozó Kovács András és a SZEKI-munkatárs Hamburger szervezte meg a tanulmánykötet anyagának több sorozatban való legéltetését, és a szerzői példányok célba juttatása után annak terjesztését is a szélesebb

¹⁵ LEPETIT, [2000].; ROSENAL, [2000]. A Lepetit-féle dinamikus kartográfiához lásd: LUGOSI, 2001.

¹⁶ BENDA, 2008.

¹⁷ SZIJÁRTÓ, 2008. 497.

¹⁸ LUXEMBURG, 1976.

¹⁹ HAMBURGER–STEMLER, 1976.

²⁰ BENCE, 2007. 316.

²¹ Kovács Andrásnak, a kötet szerkesztőjének személyes közlése alapján.

felvevő piac számára. A kiadványnak ára is volt, s a gépírók munkabérént a vevők non-profit alapon, vásárlás útján finanszírozták. Hamburger Mihály és munkahelye, a SZEKI, csakúgy, mint Kovács András és a Kossuth Könyvkiadó tehát – természetesen mások mellett – alapvető szerepet játszottak a hazai szamizdatmozgalom beindításában, még akkor is, ha Hamburger és Kovács elbocsátása után a fent nevezett szocialista munkahelyek hozzájárulása a mozgalomhoz azonnal véget is ért.

A szamizdat kifejezés a Szovjetunióban keletkezett az 1940-es években. Nyikolaj Glazkov orosz költő alkotta a „saját/ön” és a „kiadás” szavak orosz megfelelőiből. A szerzői kiadástól az különbözteti meg a szamizdatot, hogy utóbbinak egyrészt van a szerzőtől független kiadója, másrészt kifejezetten a politikai okokból tiltott témájú és tartalmú könyvek megjelölésére szolgál. A szamizdat kiadók – Magyarországon az 1970-es évektől kezdve – kifejezetten azért jöttek létre, hogy megteremtsék a tiltott szerzők és/vagy művek kiadásának szervezeti hátterét a politikai represszió körülményei között is. Meg kell említenünk, hogy éppen a Kenedi János által összeállított *Profil* és a Kovács András szerkesztette *Marx a negyedik évtizedben* című tanulmánykötetek megjelenítésével vette kezdetét a magyar szamizdat könyvkiadás története.²²

Hamburger újabb elbocsátása után sokféle munkát elvállalt, hogy eltartsa gyerekeit. Volt segédmunkás, nevelőtanár, de benzinkutas is. A nyolcvanas évek végén országszerte az a legenda terjedt róla – s tette őt legfőképpen a Soros Alapítvány által finanszírozott vidéki szakkollégiumok fiatal közönségének köreiben a magyar demokratikus ellenzék fontos személyiségévé²³ –, hogy a Kádár-rendszer hatalmi elitjének szemében gyűlöletes figura, akit még a benzinkútról is kirúgattak. Azonban, mint minden legenda, ez is csak félig volt igaz. Benzinkutas állásából nem rúgatták ki, de ott is ki volt téve a rendszer jól fizetett fenntartói állandó zaklatásainak és kellemetlenkedéseinek. Ráadásul, amikor ez a történet összefonódott a nevével, már külföldön élt, s jó barátja, Bence György szerint nem a kommunista rendszer miatt emigrált, hanem azt nem tudta lelkileg feldolgozni, hogy nem kapott meghívást a monori találkozóra.²⁴ A rendszerváltásig a Szabad Európa Rádió magyar adásánál, majd hazatérése után az *Esti Hírlap*nál dolgozott újságíróként. Az újságtól való távozása után a szabad demokraták delegáltjaként a Duna Televíziót működtető közalapítvány kurátora lett.²⁵ 2005 nyarán még meglátogatta a kórházban az akkor már régóta betegeskedő egykori szerzőtársát, aki be is számolt neki arról, hogy fénymásolatban megkapta az alább közölt 1979-es pártfegyelmijének a fővárosi levéltárban őrzött iratait. Régóta nem találkoztak már előtte, s Benda beszámolójának tanúsága szerint a viszontlátás nagyon jó hangulatban telt. A sors úgy hozta, hogy ezután a találkozó után nem sokkal, 2005 augusztusában csupán néhány nap különbséggel mindketten örökre eltávoztak.

*

²² A szamizdathoz lásd még CSIZMADIA, 1995. 1. köt. 103–107., 179–182.

²³ Jelen sorok írója a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskolán működött Németh László Szakkollégium tagjaként hallotta először ezt a történetet.

²⁴ A monori ellenzéki találkozót 1985-ben tartották, amelyen részt vett a magyar ellenzék színe-java. A rendszerváltást megelőző időszakban egyike volt ez azoknak a nagykoalíciós jellegű ellenzéki megmozdulásoknak, amelyekben a népi-nemzeti irányzathoz (az MDF későbbi alapítói) és az úgynevezett demokratikus ellenzékhez tartozók (az SZDSZ majdani létrehozói) egyaránt részt vettek.

²⁵ BENCE, 2007. 316–319.

A szerzők bemutatása után meg kell kísérelnünk annak a szituációnak a hazai marxizmus történeti kontextusába ágyazott rekonstrukcióját, amelyben ez az 1977-es szamizdat marxizmus-kötet megszületett. Benda és Hamburger közös szövege önmagában a mai olvasók, különösen a kelet-európai marxizmus végső összeomlása után szocializálódott fiatal értelmiségi generációk tagjai számára feltehetően nehezen befogadható. Talán még a mások mellett David Harvey marxista földrajzára támaszkodó kritikai városkutatás azon – Budapesten örvendetesen növekvő számú – művelői számára sem érthető igazán,²⁶ akik pedig radikálisan szakítani kívánnak azzal a marxizmus legkülönbözőbb hagyományaival szemben egyaránt uralkodó közönnyel, amely az Elbától keletre az elmúlt huszonöt évben megingathatatlanul látszott. Ennek oka pedig abban rejlik, hogy a Harvey-féle kritikai marxista földrajz a nyugati társadalomtudomány és a nyugati marxizmus történetének szerves része, és aligha rokonítható a szovjet típusú marxizmus-leninizmussal, amelyet az 1930-as évek óta leggyakrabban a dialektikus és történelmi materializmus néven szoktak emlegetni. Benda és Hamburger, ahogy az 1977-es kötet többi szerzőjének a viszonyát a marxizmushoz viszont ez utóbbi határozta meg, hiszen ezt tanulták, ebből kellett szigorlatozniuk az egykor létezett szocializmus fennállása alatt nemcsak ezeknek a szerzőknek, hanem minden főiskolai és egyetemi hallgatónak függetlenül attól, hogy orvosnak, jogásznak, bölcsésznek, mérnöknek vagy éppen agrárszakembernek tanultak. S persze a marxizmus reneszánsza is, amely Benda, Hamburger és nemzedékük szocializációjára alapvető befolyást gyakorolt – noha egyáltalán nem egyedüli forrása volt intellektuális fejlődésüknek –, ezzel a dialmattal²⁷ szemben próbálta meghatározni önmagát.

Az 1930-as évek Szovjetuniójában Sztálin *Dialektikus és történelmi materializmusról* című tanulmánya kodifikálta, s tette mintegy negyedszázadra egyeduralgolóvá a marxizmusnak azt a *standard* koncepcióját,²⁸ amelyhez az 1933–1945 között Moszkvában élő, a *Lityerturnij Kritjyik* köréhez tartozó és a szovjet állambiztonsági szervek szemében mindvégig gyanús elemnek számító, kominternált Lukács Györgynek²⁹ is – már csak saját túlélési esélyeinek növelése érdekében – meg kellett térnie.³⁰ Ahogy azonban azt a marxista filozófia irányzatairól 1968-ban publikált tanulmányában az 1950-es években Moszkvában filozófia szakos egyetemi tanulmányokat folytató Márkus György is hangsúlyozta, Sztálin nevéhez csak a koncepció dogmává merevítése fűződik, magának a koncepciónak a tartalmi részletei az 1920-as években és az 1930-as évek elején a Szovjetunióban lezajlott és politikai leszámolásoktól sem mentes „filozófiai” vitákban kristályosodtak ki. Ezt a koncepciót, (egyébként taktikai megfontolásokból) megkülönböztetve azt annak sztálinista, dogmatikus formájától, Márkus a marxista filozófia terjedelmi meghatározásának nevezte, mert

²⁶ A kritikai városkutatás szellemi horizontjához lásd: JELINEK–BODNÁR–CZIRFUSZ–GYIMESI, 2013.

²⁷ Az 1980-as években a diabetikus materializmus elnevezés is meglehetősen elterjedt volt az egyetemi-főiskolai ifjúság által beszélt értelmiségi argóban.

²⁸ Idézi MÁRKUS, 1968. 1112.

²⁹ Lukács szovjet korszakához lásd SZEREDA–SZTIKALIN, 2002.; SZIKLAI, 2004.

³⁰ RAKOVSKI [BENCE–KIS], 1983. 236. A hivatkozott szöveg a *Marx a negyedik évtizedben* című szamizdat kötetben jelent meg először, de a szerzők újraközölték azt a nyugati magyar emigráció *Magyar Füzetek könyvei* sorozatában, Párizsban megjelent könyvükben. Azért hivatkozom ez utóbbi kiadásnak az oldalszámaira, mert úgy vélem, hogy olvasóim többsége számára ez a párizsi kiadvány sokkal könnyebben hozzáférhető, mint az 1977-es budapesti gépirat.

az a marxizmust annak tárgyán keresztül próbálta meg definiálni.³¹ Ha feltesszük azt az egyszerű kérdést, hogy mi a marxizmus tárgya a terjedelmi felfogás szerint, akkor azt nagyon röviden meg tudjuk válaszolni: minden, ami csak létezik. Az ennél valamivel részletesebb válasz Márkus György összefoglalásában így hangzik: *„a marxista filozófia – szemben az egyes anyagi jelenségek, rendszerek szinte különös^[32] törvényszerűségeit tanulmányozó szaktudományokkal – a valóság, azaz a természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb törvényeinek tudománya. A filozófia általánosítja s ezáltal egy egységes világnézetbe szintetizálja a szaktudományok eredményeit s így egyben módszertani útmutatóul is szolgál ezek számára. E meghatározás kiegészül azzal, hogy az így felfogott dialektikus materializmus mellett a marxista filozófiának, mint egységes világnézetnek szerves alkotórészét s másik alapidisziplináját alkotja a társadalom sajátos, legáltalánosabb fejlődéstörvényeinek tudománya, a történelmi materializmus.”*³³ Ezt a terjedelmi felfogást tehát egyfajta tudományelméleti monizmus és determinisztikus szemlélet jellemezte, azaz a természeti és a társadalmi valóság működését egyaránt absztrakt-általános törvényszerűségekből és szükségszerűségekből levezetve kívánta magyarázni. Ez a kanonizált szovjet dial- és törtmat teljesen háttérbe szorította azt az Antonio Gramsci, Karl Korsch és Lukács György nevéhez fűződő, az 1920-as években kibontakozott megközelítést, amely a marxizmust a gyakorlat filozófiájaként fogta fel. A három szerzőt csak az 1960-as évektől kezdve emlegetik együtt, ahogy a praxisfilozófia elnevezés is csak a marxista reneszánsz évtizedének terméke. Bár egyáltalán nem alkottak egységes irányzatot a marxizmuson belül – Gramsci, Korsch és Lukács nem a cselekvő embertől független törvényszerűségeket, hanem az emberi praxist állították érdeklődésük középpontjába. Abból indultak ki, hogy az ember saját tevékenysége során hozza létre és termeli újra önmagát és a történelmet is. Ennek a történelemnek minden egyes fordulópontja a megelőző korszak emberi tevékenysége által létrehozott társadalmi feltételek talaján kialakult társadalmi erők összeütközésétől, az osztályok gyakorlati-forradalmi harcának számtalan tényező által befolyásolt kimenetelétől függ. Az egyedül lehetségesként kanonizált terjedelmi felfogás alapján még azt is nehéz volt megmagyarázni, hogy miért van szükség a forradalmi munkásosztályra és annak élcsapatára, a kommunista pártra a kommunizmus megvalósítása érdekében. Ha a történelmi folyamatok szükségszerűen és az objektív törvényszerűségeknak megfelelően mennek végbe, akkor feltehetőleg ennek a történelmi szükségszerűségnek rájuk sincs igazán szüksége. A sztálinista politikai gyakorlat számára persze ideális

³¹ A marxizmus úgynevezett terjedelmi felfogásáról Márkus György lényeges kiegészítéseket tett 1992-ben Csizmadia Ervinnek adott interjújában: *„Szorosan idetartozik, hogy 1968 nyarán jelent meg a Kortársban [Csizmadia Ervin kiemelése – L. A.] a marxizmuson belüli irányzatokról írt cikkem. Ez azért íródott, hogy világossá tegyem, a Lukács-iskola nem kíván semmiféle monopóliumot. Mi ekkor már azt akartuk, hogy pluralista filozófia legyen. Azzal érveltem: a marxizmuson belül mindig is voltak irányzatok, az egész történetén keresztül irányzatokban és vitákban élt. [...] Ezért fogadtam el ebben a cikkben – amit nagyon szépen terjedelmi marxizmusnak neveztem – lényegében véve a szovjet típusú dial- és törtmatot – filozófiának. Ebben a tekintetben ez az írás életem egyetlen igazán őszintétlen cikke. Hiszen akkor is tudtuk, hogy ez a hivatalos dialmat nem filozófia, ez a legjobb esetben badarság, hihetetlenül káros politikai célokat szolgáló badarság.”* CSIZMADIA, 1995. 19–20.

³² A marxizmusban a különös fogalmán, kissé leegyszerűsítve a dolgot, általában az egyedi és az általános szintézisét, dialektikus egységét értették.

³³ MÁRKUS, 1968. 1110. Kiemelések az eredetiben.

volt egy ilyen ideológia, mert segítségével minden politikai döntést, mint az egyedül lehetséges, helyes döntést lehetett értelmezni, amely szükségszerűen kerekedett felül a többi lehetséges alternatívával szemben. Ugyanakkor viszont arra a kézenfekvőnek tűnő kérdésre sem lehetett igazán megnyugtató választ adni, hogy mi szükség van egyáltalán filozófusokra, ha a szovjet pártfőtitkáron kívül mindenki más csak propagandista lehet.³⁴ Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után aztán a marxista filozófusok azonnal nekiláttak a terjedelmi felfogás revíziójához. Tág értelemben ezt nevezték a marxizmus reneszánszának. Ez a reneszánsz, amely mindig inkább ígéret volt és remény, mint megvalósított célkitűzés, azonban nemcsak a terjedelmi felfogást, hanem magát a marxizmust is aláásta. Így történt ez Kelet-Közép-Európában is, ahol nemcsak a marxizmus újjászületéséhez fűzött remények hiúsultak meg, hanem egyenesen annak lassú kimúlása is bekövetkezett már szűk másfél évtizeddel a térség szovjet típusú politikai rezsimjeinek a bukása előtt. S amint reményeim szerint majd látni fogjuk, Magyarországon ebben a folyamatban a rendszer nagyhatalmú kultúrpolitikusa, Aczél György is aktív szerepet játszott.

Bence György és Kis János éppen a *Marx a negyedik évtizedben* című kötetben megjelent írásuk elején fogalmazták meg azt az állítást, hogy a marxizmus általában teleologikus, üdvtörténeti keretben reflektált önmaga történetére. Többnyire nem ismerték el egyenrangú irányzatok létét a marxizmuson belül. Az egymással versengő, s gyakran oly ellentétes értelmezések közül kiválasztottak egyet, s csak azt tekintették valóban marxistának. „A marxizmus története egységes folyamat; ellentét csak a valódi marxizmus és a marxizmus meghamisítása, megtagadása között lehet. Képtelen, de logikus következményként Marx életművén belül is megkülönböztetnek marxista és nem-marxista részeket.”³⁵ A hatvanas évek magyar marxizmusában is színre lépő megújulási kísérletek is elsősorban arra törekedtek, hogy kilépjenek a marxizmusnak ebből az üdvtörténeti jellegű felfogásából. Ezért a marxizmus reneszánszának szellemében dolgozó teoretikusok legfőképpen a marxizmuson belüli különböző, egymással versengő irányzatok békés egymás mellett éléséért, s a közöttük folyó viták lehetőségéért szálltak síkra. Lukács György egy 1968 májusában megjelent interjúban a következőképpen fogalmazott: „A jelen esetben a marxizmus igazi megértésének igénye merült föl, mint társadalmi szükséglet. És Amerikától Szibériáig mindenfelé akadnak emberek, akik ezt a szükségletet szeretnék kielégíteni. S hogy melyik teória fog a valóságban beválni és melyik nem, senki közülünk más kritériumot erre nem tud, mint a kölcsönös bírálat eszközeit. De végeredményben olyan instancia, amely kimondaná, hogy X-nek van igaza és nem Y-nak, nem létezik, nem is létezhetik.”³⁶ Még saját filozófiája érvényesülésének lehetőségeit is egy ilyen demokratizált keretben képzelte el: „lehetetlen valóságos mozgalmat csinálni úgy, hogy minden kérdésben előre megmondjuk, mit hogyan kell csinálni. Előre mi csak azt mondhatjuk meg, hogy vissza kell térni a marxizmus alapjaihoz és most következnek az az időszak, amelyben az emberek experimentálnak és megvitatják a problémákat. Én tiltakoznék a legjobban az ellen, ha nézeteimből most hivatalos felfogást csinálnának, noha meg vagyok róla győződve, hogy igazam van. De a fejlődés számára veszélyesnek tartanám. [...] Én, amennyiben módomban volt kompetens elotársakkal beszélni, mindig azt a véleményt képviseltem, adjanak szólásszabadságot ennek a marxista álláspontnak, ismerjék el az én álláspontomat is, mint az

³⁴ MÁRKUS, 1968. 1111–1113.

³⁵ RAKOVSKI [BENCE-KIS], 1983. 201.

³⁶ LUKÁCS-GYERTYÁN-SIMON, 1968. 751.

egyik véleményét a marxizmuson belül és tekintjük a lehetőségeket úgy, mint a most megindult, épp a marxizmus becsületének teljes helyreállításáért vívott teoretikus harc fontos periódusát, amelyben minden jó szándéknak szólásszabadságot kell adni és bízunk a történelmi tényekre, mely nézetek fognak, mint igazi marxista nézetek, végül megszilárdulni. Mellesleg, ha ezt megcsinálnánk, e pusztán tény is már emelné a tekintélyünket a nyugatiak előtt. Ne felejtjük el, ha mi bizonyos áramlatokat elnyomunk, ez természetesen egyrészt csökkenti a tekintélyünket külföldön általában, másrészt pedig túlzott jelentőséget ad az eltiltott dolgoknak, amelyekkel – őszintén szólva – sokszor a kutya se törődne, ha nem volnának tilosak.”³⁷ Ehhez az állásponthoz csatlakozott tanítványa, Márkus György is egy két hónappal később megjelent tanulmányában, amikor annak a véleményének adott hangot, hogy egyrészt a különböző marxista irányzatok azonnali „összebékítése”, másrészt „ezek közül egyiknek, vagy másnak az adminisztratív felszámolása súlyos károkat okozhatna, gátolná ideológiánk normális fejlődését”.³⁸

A marxista filozófiai kultúra demokratizálása iránti igényt a Kádár-rendszer 1973-ig akceptálta is, annak ellenére, hogy 1968 augusztusában Lukács Budapesti Iskolájának két tagja, Heller Ágnes és Márkus György, akik éppen egy nemzetközi konferencián vettek részt a jugoszláviai Korčulán, amikor a szovjet hadsereg és a vele szövetséges haderők megszállták Csehszlovákiát, aláírták az intervenciót elítélő úgynevezett *korčulai nyilatkozatot*.³⁹ Ennél az 1973-ig többé-kevésbé sikeresen működő demokratizálási kísérletnél azonban sokkal összetettebb kérdés a magyar marxista reneszánsz tartalmi teljesítményének problémája.

Márkus Györgynek a fiatal Marx antropológiájáról írott kismonográfiája mindeképpen azok közé a művek közé tartozik, amelyet a Lukács-iskola és -óvoda⁴⁰ szinte minden tagja máig is ennek a megújulási kísérletnek az eredményei közé sorol. A szerző a fiatal Marx 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratok* című munkájának⁴¹ elemzéséből kiindulva próbálta meg rekonstruálni Marxnak az ember lényegéről, az embernek a történelemhez való viszonyáról alkotott filozófiai-antropológiai koncepcióját, és ezt össze akarta egyeztetni Marxnak a történelmi változásról alkotott determinisztikus felfogásával. Két kevésbé termékenynek tűnő alternatíva között kereste a kivezető utat. Egyrészt a kommunizmus marxi elméletét nem az ember „igazi” természetéből fakadó antropológiai-morális követelményekből kívánta levezetni, hanem továbbra is a kapitalista fejlődés által teremtett ellentmondásokra adott történelmi válaszként, egy szükségszerűségek mentén előrehaladó történelmi

³⁷ LUKÁCS–GYERTYÁN–SIMON, 1968. 748.

³⁸ MÁRKUS, 1968. 1109.

³⁹ HELLER–KÖBÁNYAI, (1998). 278–285. A nyilatkozatot a magyar résztvevők közül Hellen és Márkuson kívül utóbbi felesége, Márkus Mária, Sós Vilmos és Tordai Zádor is aláírta. A Márkus-házaspárt, Sós Vilmost és Tordai Zádort az aláírás miatt kizárták a pártból, de az MTA II. osztálya által indított fegyelmi eljárás feltűnően csekély mértékű büntetéssel zárult: az aláírókat egy évre eltiltották a külföldi utazások lehetőségétől. HELLER–KÖBÁNYAI, (1998). 285.

⁴⁰ Nehéz pontos listát összeállítani azokról a személyekről, akik a Lukács-óvoda tagjai, azaz a Budapesti Iskolát alkotó filozófusok tanítványai voltak. De a teljesség igénye nélkül a következőket sorolhatjuk ide: Bence György, Erdélyi Ágnes, Fodor Géza, Kis János, Ludassy Mária és Radnóti Sándor. Radnóti kivételével ott találjuk őket a *Marx a negyedik évtizedben* és Márkus 1993-as magyar *Festschriftjének* szerzői között. Ez utóbbi kötetben már Radnóti Sándor is szerepelt egy tanulmánnyal. Vö. HÁY, 1993.

⁴¹ MARX, 1981.

folyamat termékeként akarta azt értelmezni. Ugyanakkor azt is el akarta kerülni, hogy az ember teljesen feloldódjon egy gazdasági-társadalmi formációk egymást szükségszerűen követő láncolataként felfogott történelemben, amelyben az emberi cselekvőknek mint morális lényeknek nem jut igazán lényeges szerep. Márkus végül erősen a dialektikus egység hegeli eredetű felfogására támaszkodva próbálta megoldani az emberi praxis és a történelmi szükségszerűség közötti – véleményem szerint nem csak látszólagos – ellentmondást, azaz a két momentumot mint a marxi történetfilozófia szerves egységet alkotó, szorosan összetartozó elemeit interpretálta.⁴² Az a körülmény, hogy mai igényeket aligha tudna kielégíteni egy ilyen megoldás – persze anakronizmus is volna ilyen elvárással közeledni hozzá –, nem változtat azon, hogy Márkusnak ezt az elemzését és a benne kifejtett dialektikus koncepcióját széles konszenzus övezte a mű publikálását követő évtizedben.⁴³ Ez még a kései Lukács által kidolgozott, Márkus által a marxizmus társadalom-ontológiáinak nevezett irányzatáról sem mondható el.

Márkus már többször idézett 1968-as cikkében a következőképpen jellemezte az idős Lukács hozzájárulását a marxizmus újjászületéséhez. Marx szerint az embernek a társadalmi valósághoz való alapvető viszonya a munka, amely fogalom alatt azt a tevékenységet érti, amely objektív-tárgyi, azaz mások által is elsajátítható alakot ad a szubjektív emberi képességeknek, szükségleteknek és céloknak. *„Az embernek, mint munkát végző gyakorlati lénynek ez az egyre szélesedő, bonyolultabbá és közvetettebbé váló tevékenysége a történelem maga, amelynek az ember egyszerre szubjektuma és objektuma, amelyben egyszerre és együtt változik az ember külső környezete és az emberi természet maga. A történelemnek e folyamata nem más, mint a »természeti korlátok visszaszorításának« (Marx) folyamata, amelynek során az emberi képességek, szükségletek, stb. mind inkább társadalmivá, azaz az ember által történelmileg megalkotottá válnak. Minden nemzedék »meghatározott feltételek között«, a múlt nemzedékektől átörökített s általa elsajátított termelőerők, érintkezési viszonyok, eszmék stb. talaján tevékenykedik, de saját tevékenységével e feltételeket módosítja és megváltoztatja. Ez azt jelenti, hogy éppúgy az egyes ember, mint az emberi nemzedékek számára mindig adva van egy készen talált feltételek által körülhatárolt objektív mozgástér, a fejlődési lehetőségek, alternatívák egy (az adott kortól függően szűkebb vagy tágabb) köre, s az ember maga »választ« gyakorlatilag e lehetőségek között, ezek egyikének vagy másikának megvalósulását a tudatosan vagy nem-tudatosan integrálódó emberi tevékenységek [...] összessége dönti el. Az ember – Lukács szavait használva – »válaszolóló lény«, aki mindig a társadalmi fejlődés által teremtett alternatívákra reagál, s aki képes arra, hogy e spontán-ellentmondásos fejlődéstendenciákat kérdésekké változtassa, amelyre tudatos választ keres.»⁴⁴ Az idős Lukács elképzelésének ebben a márkusi interpretációjában a dialmatos metafizikai nyelvezet dominanciája alól mégiscsak előbukkannak egy olyan marxista történelemfelfogás körvonalai, amely alternatívákat lát a történelemben, és a kérdező-válaszolóló ember cselekvéseit megpróbálja visszahelyezni a maga jogaiba a területi felfogás szélsőségesen objektivistá-determinista történelemképével szemben. Az azonban, hogy ez a lukácsi-márkusi reszponzív marxizmus fontos elemeiben akár mai igényeket is kielégíthet, mit sem változtat azon, hogy keletkezésének idején még a tanítványok szűkebb körében sem élvezett konszenzust.*

⁴² MÁRKUS, (1966). 6–7.

⁴³ VAJDA, 1969. 289.; HELLER-KÖBÁNYAI, (1998). 249.; RAKOVSKI [BENCE-KIS], 1983. 236.

⁴⁴ MÁRKUS, 1968. 1117–1118. Kiemelés az eredetiben.

Heller Ágnes visszaemlékezéseiben egyenesen úgy nyilatkozott az *Ontológiáról*, hogy az első, a munkáról szóló fejezetben még volt ugyan néhány érdekes gondolat – s talán éppen ezeket foglalta össze Márkus a fenti idézetben olvasható módon –, „de a folytatás egyre zavarosabb lett”.⁴⁵ A tanítványok közös feljegyzésben foglalták össze Lukács számára kritikai megjegyzéseiket, amelynek hatására Lukács újabb jegyzeteket kezdett el írni a már addig is két kötetre rúgó műhöz. Heller szerint azonban az még rosszabb lett, mint amit megkritizáltak. „Az hajtotta, hogy miután minden rossz, amit a marxizmusról eddig írtak, most visszamegy Marx eredeti gondolataihoz, és megírja a marxizmus igazi ontológiáját. Ír egy marxista filozófiát, ami teljesen más lesz, mint a többi, s amelyben filozófiailag alapozza meg a marxizmus társadalomelméletét és etikáját. Egy teljesen új filozófiába 80 éves korban belefogni: biológiai és fiziológiai lehetetlenség. S még mindig azt hitte, hogy a marxizmus a filozófia csúcsa, ezért a marxizmusnak kell ontológiát alkotni – úgy akart egy teljesen új filozófiát fölépíteni 80 éves korában, hogy a marxizmus minden ballasztját magával hurcolta. Nem csoda, hogy a munkája nem sikerült és romhalmazzá vált.”⁴⁶ A figyelmes olvasó számára, azon túlmenően, hogy milyen éles kritikát fogalmaz meg a tanítómesteréről általában a mély tisztelet hangján beszélő tanítvány, talán az is szembetűnő, hogy Heller emlékezeti reprezentációjában mindkettejüknél, nála és Lukácsnál is felismerhető a marxizmus üdvtörténeti felfogásának tovább élése. Az egész eddigi marxizmus hibás Lukács szerint, létre kell hozni végre az igazit. Heller szerint pedig Lukács törekvése ennek az igazi marxizmusnak a létrehozására, egészében volt elhibázott. Az emlékező nyíltan meg is vallja, hogy mind az ő, mind Márkus korabeli törekvéseit egyfajta messianizmus vezérelte. „Az újbaloldal fedezte fel Marxot, különösen a Gazdasági-filozófiai kéziratokat. Engem is akkor kezdett érdekelni a történetfilozófia és utópia: a marxi gondolkodás utópikus vonulata. Elutasítottam Althusser Marx-interpretációját, amely szerint Marxban a kapitalizmus kritikája s így a Tőke című műve a legfontosabb. Számomra Marx utópikus dimenziója a meghatározóbb: ahol a kommunizmus víziójában megszűnik az ellentét az individuum és az emberi nem között. Ahol megszűnik az elidegenedés. Ez maga a messianizmus. A marxizmus zsidó, messianisztikus, talmudista üzenete közel állt hozzám. A Budapesti Iskolához is. Márkus Gyuri ebben az időben írta a Marxizmus és antropológia című könyvét, amelynek középpontjában a Gazdasági-filozófiai kéziratok, tehát az utópikus Marx elemzése állt. Az iskolában a fiatal Marxra tettünk. Az újbaloldal számomra nem volt más, mint egy utópikus mozgalom: permanens happening. Az életformát kell forradalmasítani, nem a politikát. Élünk másképp! Akkoriban írtam egy cikket, amelyben elítéltem a politikai forradalmat. Fejemre is olvasták a pártdokumentumban, amely eltávolított az állásomból. Persze a bolsevik forradalomra utaltam, ami nem kell nekünk. Vajda Misuval megírtuk a Családforma és kommunizmus című cikkünket.[⁴⁷] Közösség kell! Közösségi életforma és még egyszer az életforma forradalma. Egész másképpen kell élnünk, mint korábban, s ezt a más életet valahogy hozzá lehetett rendelni az utópikus marxi dimenzióhoz. Az újbaloldali marxizmus nagyon patetikus, szenvedélyes és naív volt. Mélyen vallásos. Sem a gazdaságtannak, sem a politikának nem volt hozzá köze. Közélet állt a happeninghez, mert azt vallotta: csak a közvetlen emberi kapcsolatok számítanak, ellentétben az intézményekkel és az állammal. A korai Marx messianisztikus látomása a párizsi barikádok vagy az amerikai események hatására vált irányítívóé.”⁴⁸

⁴⁵ HELLER-KÖBÁNYAI, (1998). 286.

⁴⁶ HELLER-KÖBÁNYAI, (1998). 287. Kiemelés tőlem.

⁴⁷ HELLER-VAJDA, 1970.

⁴⁸ HELLER-KÖBÁNYAI, (1998). 250.

Tehát az 1960–1970-es évek fordulóján a magyar marxista filozófia elitjében, Lukács, az ő Budapesti Iskolája és annak intellektuális-értelmiségi hatókörében legalább kétfajta megközelítés alakult ki. Az egyik Lukács társadalom-ontológiai irányzata, amely, mint azt fentebb láthattuk, alternatívákat látott a történelemben, és az ember mint kérdező-válaszoló lény koncepciójával egyfajta relatív szabadságot tudott biztosítani az emberi cselekvés számára. A másik a fiatal Marx antropológiájára építő utópikus-messianisztikus megközelítés, amely az ember nembeli lényegének elemzéséből indult ki, és ebből próbált eljutni az emberi természetnek legjobban megfelelő társadalmi berendezkedés doktrínájához. Láthattuk azt is, hogy Márkus György tevékenysége mindkettőhöz kapcsolódott, hiszen egyrészt a fiatal Marx antropológiájáról írt egy könyvet 1966-ban, de ugyanakkor sokszor idézett 1968-as cikkében Lukács társadalom-ontológiai marxizmusát a saját álláspontjának nevezte, igaz, hogy egy lábjegyzetben Heller Ágnes és Vajda Mihály egy-egy írását is ebből az ontológiai perspektívából kinőtt elemzéseként jellemzi.⁴⁹ A hetvenes évek elején aztán megjelent egy harmadik megközelítés is a Budapesti Iskolán belül, és Márkus Györgynek természetesen ebben is kulcsszerepe volt. Két tanítványával, Bence Györggyel és Kis Jánossal közösen írt könyvükben Marx közgazdaságtani elképzeléseit vették górcső alá.⁵⁰ Elemzésük legfőbb célja a marxi munkaérték-elmélet kritikája volt, amellyel a gazdasági reform híveit próbálták támogatni az elmélet eszközeivel, hiszen a munkaérték-elmélet az 1968-ban beindított gazdasági reformok konzervatív ellenzőinek ideológiai gyertyárába tartozott.⁵¹

1973-ban azonban véget ért a honi marxizmusban érvényesülő demokratizálási kísérlet, és a Budapesti Iskola tagjai közül kizártak a pártból mindenkit, akik még egyáltalán tagjai voltak az MSZMP-nek, továbbá a pártból régebben vagy frissen kizártakat egyaránt elbocsátották a munkahelyükről.⁵² Az adminisztratív beavatkozás tehát egyszerre helyezte partvonalon kívülre a reneszánsz marxizmus mindhárom változatát. Aczél György persze nem készült végső lezárással, az elbocsátásokat inkább átmeneti intézkedésnek, figyelmeztetésnek szánta. Azt tervezte, hogy a filozófusok nézeteiről vitát tartanak, ahol azok majd elhatárolódnak vitatott nézeteiktől, vagy legalább azok egy részétől, s lassan visszazivároghatnak újra a magyar akadémiai élet keretei közé néhány állástalanságban töltött év után.⁵³ Az iskola tagjai azonban elutasították egy ilyen, a pártbürokrácia által irányított álvitán való részvételt, és így az ideológiai konfliktusok mederben tartásának régi, jól bevált eszköze a létező szocializmus negyedik évtizedéhez közeledve csődöt mondott.⁵⁴ Ami azonban a honi marxizmus szempontjából még nagyobb csapás volt, hogy – mint az hamarosan kiderült – a hivatalos marxizmus, a maga egyetemi és főiskolai tanszékeivel, az országszerte kiépült marxista-leninista esti egyetemek szervezetrendszerével és személyi állományával együtt a filozófus elit hozzájárulása nélkül nem képes egy megfelelő színvonalú marxizmust életben tartani, vagy, ha úgy tetszik, újratermelni Magyarországon. Ezt támasztotta alá annak a hibrid

⁴⁹ MÁRKUS, 1968. 1117.

⁵⁰ BENCE-KIS-MÁRKUS, 1992.

⁵¹ RAKOVSKI [BENCE-KIS], 1983. 239–240.

⁵² CSIZMADIA, 1995. 1. köt. 59–67.; 2. köt. 36–59.

⁵³ HELLER-KÖBÁNYAI, (1998). 348.

⁵⁴ HELLER-KÖBÁNYAI, (1998). 456–457.

marxizmusnak a megjelenése is, amely az 1973-ban ellenzékbe kényszerített és a hivatalos marxizmus furcsa keverékéből állt elő. Aczél és az MSZMP kultúrpolitikai vezetői komoly stratégiai hibát követtek el a Budapesti Iskola magyar kulturális életben játszott szerepének és szimbolikus pozícióinak megítélésében. Nem vették figyelembe, hogy Lukács komoly iskolát hozott létre, tanítványai munkássága itthon és Kelet-Európában viszonylag széles körökben ismert volt, de nyugaton sem számított teljesen ismeretlennek. Kancsalul látták az alapvetően kölcsönös függőségen alapuló viszonyt a párt és az elméleti élcsapat között, és abban az illúzióban ringatták magukat, hogy miután 1967-ben engedtek Lukácsnak, és kompromisszumot kötöttek vele, úgy 1973-ban a gazdasági reformok leállításának idején már megtehetik, hogy keményen lépnek fel tanítványaival szemben. Úgy képzelték, hogy a filozófusok egyoldalúan függnek a párttól, és ezért saját megfontolásaik szerint irányíthatják a húzd meg-ereszd meg típusú játszmát. Hamis helyzetértékelésüknek relatíve súlyos következményei lettek. Meggyengült a szocialistának nevezett rendszer ideológiai támasztéka egyfelől, de a végképp ellenzékbe szorult marxista filozófusok is elvesztették munkásságuk gyakorlati funkciójának illúzióját másfelől. A marxizmus ugyanis nemcsak a világot valamiképpen magyarázó elmélet kíván lenni, hanem egy a világ megváltoztatásáért, a társadalmi berendezkedés jobbá tételéért küzdő politikai mozgalomnak is része. Éppen ezért nevezhető a gyakorlat filozófiájának. Ha a filozófus elveszíti valamely gyakorlati-politikai mozgalommal való élő kapcsolatát, akkor megszűnhet marxistának lenni. Ez a lehető legrosszabb következmény a marxizmus szempontjából. Ha pedig a filozófusok a kommunista párt helyett egy másik politikai mozgalommal keresnek kapcsolatot, akkor az a lehető legrosszabb hír a létező, szocialistának nevezett rendszer szempontjából. Ma már tudjuk, hogy végül mindkét veszély valósággá vált.⁵⁵

Az 1973-as filozófus-per idején azonban már felerősödtek a Lukács-iskola és -óvoda közötti ellentétek is. A szakítás történetét kétféle változatban is ismerjük. Bence és Kis éppen a *Marx a negyedik évtizedben* publikált írásukban foglalkoztak

⁵⁵ Mivel Lukács Györgynek a Budapesti Iskolához tartozó követői mellett számos olyan tanítványa is volt, aki állás- és pozícióvesztés nélkül élte túl az 1973-as úgynevezett filozófus-per, továbbá miután eléggé impozáns névsort lehet összeállítani azokból a Lukács-iskolától függetlenül tevékenykedő korabeli marxista szerzőkből, akik továbbra is egyetemi oktatói és akadémiai kutatói állásokat töltöttek be – a teljesség igénye nélkül és függetlenül attól, hogy kötődtek-e valaha tanítványként Lukácshoz Almási Miklós, Ancsel Éva, Hermann István, Lendvai Ferenc, Lukács József, Poszler György, Tőkei Ferenc, Sziklai László és Zoltai Dénes nevét lehetne itt említeni –, ezért úgy tűnhet, hogy meglehetősen könnyen lehet érvelni azzal a fent kifejtett tézissel szemben, hogy a Budapesti Iskola tagjainak margóra szorításával éppen attól a szellemi elitjétől fosztották meg a marxizmusnak az egész országra kiterjedő, marxista-leninista esti egyetemekből és a felsőoktatásban az ideológiai tárgyakat oktató tanszékekből álló intézményrendszerét, amely ezt az országos hálózatot időről időre megújíthatta, s így életben tarthatta volna. S valóban, ha ennek az elemzésnek nem Benda Gyula és Hamburger Mihály közös szövege lenne a kiindulópontja, amelynek szellemi horizontját dominánsan éppen a Lukács-iskolához és -óvodához tartozó szerzők egy köre határozta meg, akkor aligha kerülhetnének meg a fenti szerzők munkásságával való számvetést az 1970-es évekbeli magyarországi marxizmus hermeneutikai szituációjának jellemzésekor. Ugyanakkor arra is figyelemmel kell lenni, hogy ezek a Budapesti Iskolához nem vagy kevésbé kötődő szerzők is előbb vagy utóbb általában követték az iskola tagjait a marxizmustól való rugalmas elszakadás rögzös útján. Úgy vélem tehát, hogy az az állítás, miszerint a Budapesti Iskolától elszakított hivatalos magyar marxizmus rendkívül ingataggá vált, egy ilyen típusú érveléssel szemben is relatíve jól védhető álláspont maradhat.

sokat a kérdéssel, míg Heller Ágnes az események után két évtizeddel jelentette meg a maga verzióját. A történet Bence és Kis-féle verzióját azonban egyáltalán nem tekinthetjük hitelesebbnek azért, mert annak papírra vetése szinte közvetlenül az események után történt. A két emlékezeti reprezentáció között nem az a különbség, hogy az egyik valami koncepció nélküli észlelésen alapult, míg a másik pusztán utólagos konstrukció, mert az észlelés és az emlékezés egyaránt konstrukciókat létrehozó folyamat.⁵⁶ A különbség inkább abban áll, hogy míg Bencének és Kisnek a korabeli állásfoglalását ismerhetjük meg, addig Heller értelmezése egy olyan konstrukció, amely óhatatlanul számos átalakuláson ment keresztül a közben eltelt húsz év során. Kis és Bence értelmezésükben arra helyezték a hangsúlyt, hogy az ő Márkussal közösen kidolgozott filozófiájuk nem volt összeegyeztethető Heller Ágnesnek *A mindennapi élet*⁵⁷ című könyvében olvasható, ahogy ők fogalmazzak, erkölcsprédikációjával. Nézetük szerint Heller ebben a művében normatív jelleggel állítja szembe az ember nembeli lényegéből levezetett értékeket a mindennapi élet partikuláris világával, míg ők inkább a mindennapi élet általános szociológiai elméletét tartották volna kívánatosnak kidolgozni az újbaldal akkoriban divatos, társadalomtudományi elképzeléseinek felhasználásával. Kétségtávol a két fiatal Márkus-tanítvány munkásságában jóval erősebben volt jelen a társadalomtudományokra való építkezés igénye, mint a Budapesti Iskola idősebb tagjainál, de az újbaldal mint közös eszmei forrásvidék mégiscsak összekapcsolta őket, és ebben aligha lehetne vegytisztán különválasztani, hogy mi a társadalomtudomány és mi a messianizmussal vegyült politikai szenvedély. Egyfajta messianizmus, illetve valamiféle evilági megváltás igénye pedig attól a Márkustól és Vajdától sem állt távol ekkoriban, akiknek munkásságát jóval pozitívabban ítélték meg, mint Hellerét.⁵⁸ A magam részéről ezért hajlok arra, hogy elfogadjam Heller véleményét, miszerint az óhatatlanul meglévő teoretikus különbségeknél jóval meghatározóbb volt a konfliktusban az ifjúság lázadásának szociálpszichológiai mechanizmusa.⁵⁹

Ami a hazai marxizmus bukásának történetében a fenti nemzedéki konfliktusnál jóval nagyobb szerepet játszott, bár a *Marx a negyedik évtizedben* című szamizdat kötet szerzői számára tanulmányaik írásakor valószínűleg nem volt még ismert, az Vajda Mihálynak a marxizmussal való és véglegesnek bizonyuló, 1975–1977 között bekövetkezett szakítása volt. A Budapesti Iskola mély válságba került, és lényegében az emigrációban végbement felbomlást vetítette előre. Vajda 1977 elején Fehér Ferenchez, Heller Ágneshez és Márkus Györgyhöz írott levelében így fogalmazott: „Sokszor mondtam [...] hogy a polgári társadalom transzcendálthatatlan. Ebben a transzcendálthatatlanságban nem valamifajta történelmi szükségszerűséget látok, és még kevésbé hiszem azt, hogy ezt az állítást bármiféle logika alapján igazolni lehetne. A transzcendálthatatlanság korunk gyakorlati ténye, és abban nyilvánul meg, hogy századunk minden

⁵⁶ Az emlékezés problémájához, a naplóknak és a memoároknak a történetírásban való felhasználásához lásd: K. HORVÁTH, (2000). 24–25.

⁵⁷ HELLER, 1970.

⁵⁸ RAKOVSKI [BENCE-KIS], 1983. 235–239.

⁵⁹ HELLER-KÖBÁNYAI, (1998). 316–338. Ezt az értelmezést erősítette meg 1992-ben Csizmadia Ervinnek Márkus György is, ami nem különösebben meglepő, hiszen Fehér, Heller és Márkus a konfliktus kirobbanásától az interjúig eltelt két évtizedben végig szoros barátságban és szakmai együttműködésben maradt, és ami az iskola történetét illeti, egyfajta szoros értelmezői közösséget alkottak. Vö. CSIZMADIA, 1995. 1. köt. 22–25.

többé-kevésbé sikeres tömegmozgalma, amely létjogosultságát nemcsak a kapitalizmus által teremtett vagy az általa ki nem küszöbölt társadalmi ellentmondások szociológiai bírálataira kívánta alapozni, hanem az emberi érintkezési viszonyok filozófiai bírálatára is, a gyakorlatban nem a polgári társadalom – a szó filozófiai, nem pedig szociológiai értelmében – embertelen vonásait semmisítette meg, hanem annak pozitív vívmányait.”⁶⁰ Tehát négy évvel azután, hogy kérdéssé vált a filozófia és a politikai mozgalom viszonya, Vajda Mihály lényegében megkérdőjelezte a polgári társadalom, a kapitalizmus meghaladását célul kitűző bármilyen politikai mozgalom létjogosultságát. Ebben a helyzetben küldte körbe Kovács András nemzedéktársainak, akik közül 1977-ben a legfiatalabbak is beléptek már életük negyedik évtizedébe, a marxizmushoz fűződő viszonyukat, illetve a marxizmus időszerűségét firtató kérdőívét.

Fontos leszögezni, hogy a szerkesztő és a szerzők eleve nem kívánták írásaikat a legális nyilvánosságban megjelentetni. A kötet, amelyben az alább olvasható Benda–Hamburger-tanulmány is eredetileg megjelent, eleve szamizdatnak készült. Megszületése tehát újabb jelzése volt annak, hogy az 1973 utáni aczéli kultúrpolitika, amely adminisztratív beavatkozásokkal kívánta irányítása alatt tartani a magyar kulturális életet, egyáltalán nem ura a helyzetnek. Ha a szamizdat kiadványok szubkulturális világa elszigetelt maradt is egészen a rendszerváltásig, ha az általa elérhető olvasói piac mindig behatárolt volt is, maga az a körülmény, hogy a hivatalos orgánumból kiszorított gondolatoknak, véleményeknek, írásoknak – részben a Szabad Európa Rádió magyar adásainak lap- és könyvszemléin keresztül is – megteremthető volt a maga sajátos, autonóm közege, hozzájárult a Kádár-rendszer legitimitációs bázisának fokozatos felmorzsolódásához.

*

A tanulmányt és a pártfegyelmi iratait végigolvasva, aligha maradhat kétség az olvasóban, hogy a magyarországi marxizmus négy évtizeddel ezelőtt bekövetkezett összeomlásának utolsó fejezeteit követhetjük nyomon az itt közölt dokumentumokban. Ha ezeket a szövegeket a *Marx a negyedik évtizedben* című szamizdat kötetben található írások összességének kontextusába ágyazva elemezhetnénk, amelyre terjedelmi korlátaink miatt itt és most nincs lehetőségünk, akkor az még inkább megerősíthetné ezt a benyomásunkat. Ebben az értelemben lehetne alátámasztani a kilencvenes évek vége Benda Gyulájának azt a K. Horváth Zsolt átörökítő tevékenysége nyomán fennmaradt szóbeli megjegyzését, hogy ő valójában egy kései marxista.⁶¹ Kései, mert az a kor, amikor élnie és alkotnia adatott, az a marxizmus halálának kora volt. Nemzedéktársai közül Bence és Kis a szamizdat kötetben megjelent írásukban arra az álláspontra helyezkedtek, hogy ugyan ők továbbra is marxistának tartják magukat, de miután újonnan választott politikai elköteleződésük, a korabeli lengyel ellenzék tevékenységi formáiból kikristályosodó radikális reformizmus semmilyen sajátosan marxista politikai tartalommal nem rendelkezik, így

⁶⁰ VAJDA, 1990. 31. Kiemelés az eredetiben. A Marxtól és Lukács Györgytől induló Vajda Mihály által bejárt gondolkodói úthoz lásd: SÜMEGI, 2015. 15–43.

⁶¹ K. HORVÁTH, 2015. 167.

álláspontjuk már csak leszármazási értelemben tekinthető marxistának.⁶² A kötet szerkesztője, Kovács András tanulmányában pedig a következőképpen fogalmaz: „*Úgy gondolom, hogy a marxista tradíció törzsét a hetvenes évek véglegesen szétkorhasztották. A lehullott ágakban még emlékeztet valami – a fa neve – a közös eredetre, de ezen kívül legfeljebb csak annyi közös, hogy mindegyik darab többé-kevésbé alkalmas ipari felhasználásra.*”⁶³ Ha a marxista hagyomány széthullásából annak értelmezését bonthatjuk ki, hogy Benda Gyula marxistaként, már ha tényleg az volt bármikor és bármilyen értelemben is egyáltalán, miért volt kései, akkor az ipari felhasználás motívumát végig követve a Benda életműben választ kaphatunk arra is, hogy mi az a historiográfiai szál, amely akármilyen, legalább leszármazási értelemben marxistának nevezhető. Bence és Kis sokszor idézett tanulmányuk végén E. P. Thompsonnak egy Leszek Kólakowskihoz intézett nyílt levelére támaszkodva a marxizmus négy változatát különböztetik meg. A marxizmust mint tanrendszert, mint módszert, mint örökséget és mint hagyományt. Hangsúlyozzák, hogy az egyébként Benda Gyula által is nagyra becsült E. P. Thompsonnak nincs túl jó véleménye a fenti felsorolásban harmadikként szereplő örökség típusú marxizmusról, ahová Bence és Kis önmagukat sorolják, de amelyik típusba nézetem szerint Benda Gyula is tartozik. „*Mintha az egész emberi kultúra egy nagy szupermarket volna, ahol minden szerző kedvére válogat a kirakott áruk között; kinek ez, kinek az tetszik, fizetni csak egy lábjegyzettel kell...*”⁶⁴ Attól tartok, hogy ha Benda Gyula útját nyomon akarjuk követni attól az egykori bölcsészkar sorsközösségtől kezdve, amelynek közös nyelve legalábbis egy ideig a marxista praxisfilozófia volt, azon a de-generáción keresztül, amely nem feltétlenül csak elkorcsosulásként értelmezhető,⁶⁵ hanem olyan folyamatként is, amelynek során az ifjúkor védelmet nyújtó közösségéből kilépve elindult egy úton, amely őt nemcsak jelentős társadalomtörténésszé, de legelsősorban is Benda Gyulává tette, akkor munkánkat nem mindig fogják lábjegyzetek segíteni, hanem szükség lesz arra is, hogy a Benda-szövegeknek a lábjegyzeteknél jóval nehezebben kiismerhető mélyrétegeibe is behatoljunk. Ez azonban már egy másik tanulmány feladata lesz.

*

Végül szólnunk kell az alább olvasható források közlésének legfontosabb elveiről. Mivel Kovács András bevezetője röviden és hatékonyan foglalja össze a szamizdat kötet összeállítását meghatározó egykori szándékot, ezért úgy döntöttem, Hamburger Mihály és Benda Gyula közös írását ezzel az előszóval és a szerzőknek elküldött kérdőívvel együtt tesszük közzé. Miután a szerzők, hasonlóan a kötetben szereplők döntő többségéhez, nem adtak címet tanulmányuknak, két lehetőségem maradt. Vagy magam kreálok egyet utólag, vagy a *Marx a negyedik évtizedben – Részletek* megoldást választom. A címadást azonban korunk irodalomelméleti irányzatai komoly beavatkozásnak tekintik a szöveg világába, amitől mindenképpen tartózkodni

⁶² RAKOVSKI (BENCE–KIS), 1983. 244.

⁶³ KOVÁCS, 1977b. 161.

⁶⁴ RAKOVSKI (BENCE–KIS), 1983. 245.

⁶⁵ K. HORVÁTH, 2015. 169.

kívántam, ezért az utóbbit választottam. A szövegközlés így sem maradt mentes azonban a beavatkozásoktól. Úgy éreztem, hogy a szövegben lábjegyzetek, és így pontosabb bibliográfiai adatok megadása nélkül hivatkozott marxista klasszikusok és műveik ma már olyannyira nem tekinthetők közismertnek, hogy a sikeres befo-gadás érdekében a tanulmányt jegyzetekkel kell ellátni, és ezt előbbre helyeztem a beavatkozás-mentesség teljes mértékben úgysis megvalósíthatatlan elvénél. Miután Benda és Hamburger egyetlen lábjegyzetet sem fűzött a szöveghez, így értelemsze-rűen minden jegyzet tőlem származik, ezt a körülményt külön nem jelöltem.⁶⁶

Felhasznált irodalom és rövidítések

- BFL** **Budapest Főváros Levéltára**
XXXIII.1.a A budapesti és az 1950-ben Budapesthez csatolt települések álla-mi anyakönyveinek levéltári másodpéldányai.
XXXV.10.c A Magyar Szocialista Munkáspárt V. kerületi Bizottsága Alap-szervezeteinek iratai.
- BENCE**
2007 BENCE György: Egy régi ellenzéki élete. Hamburger Mihály (1941–2005). In: BENCE György: *Válogatott politikai-filozófiai tanulmányok 1990–2006*. Budapest, L'Harmattan, 2007. (*Politikai filozófia*) 316–319.
- BENCE-KIS-MÁRKUS**
1992 BENCE György – KIS János – MÁRKUS György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, T-Twins-Lukács Archívum, 1992. (*Alternatívák*)
- BENDA**
1973 BENDA Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. Bu-dapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1973. (*Számok és történelem*, 1.)
1975 BENDA Gyula: *New Economic History*. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok 1*. Szerk.: DÁNYI Dezső. Budapest, KSH, 1975. 261–275. Újraközli: BENDA Gyula: *Társas-dalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: BÁCSKAI Vera – GYURGYÁK János – KÖVÉR György. Budapest, Osiris, 2006. 33–46.
2004 BENDA Gyula: Egy kutató emlékei és gondolatai a történelem oktatásáról. In: *„az élet tanítómestere”. Ünnepi tanulmányok Gyapay Gábor 80. születésnapjára*. Szerk.: NAGY Balázs – SZÁLKA Zsuzsanna – SZENDE Katalin. Budapest, Fazekas Öregdiákok Társa-sága, 2004. 33–46.

⁶⁶ Befejezésül szeretnék köszönetet mondani Sebők Magdolnának, Kovács Andrásnak, Halmos Károlynak és Tolmár Bálintnak, hogy beszélgettek velem a szamizdat kötetéről, a marxizmusról, a pártfegyelmiről, a korszakról és a szöveg, illetve az iratok közlésre való előkészítése során felme-rült kérdésekről és problémákról. Szeretném továbbá megköszönni K. Horváth Zsolt barátomnak és kollégámnak azokat a beszélgetéseket, amelyeket Benda Gyulának a marxizmusához fűződő viszonyáról folytattunk, és egykori közegi és szombathelyi diáktársamnak, Sümegi Istvánnak a Vajda-filológia útvesztőiben való tájékozódásomhoz tőle kapott pontos és gyors segítséget. Nem mindenben fogadtam meg a tanácsaikat, de a segítségük nélkül nem tudtam volna megoldani a feladatot. Az esetleges félreértésekért, tárgyi tévedésekért pedig természetesen csakis engem terhel a felelősség. Hálásan köszönöm a kézirat bírálóinak, Halmos Károlynak és Takács Ádámnak kri-tikájukat, pontosításait és kiegészítő megjegyzéseiket.

BENDA

- 2008 BENDA Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisoárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849.* Szerk.: FENYVES Katalin – SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, L'Harmattan; Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. (*Mikrotörténelem*, 3.)

BENDA–BÓDY–CIEGER

- 2004 „Élni a talentumokkal”. Bódy Zsombor és Cieger András beszélgetése Benda Gyulával. *Századvég*, [II. folyam] 9. (2004) 34. sz. 171–207.

CSIZMADIA

- 1995 CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. 1–3. köt. Budapest, T-Twins, 1995.

FARKAS–KOVÁCS

- 2014 FARKAS Balázs – KOVÁCS Csaba: Benda Gyula. In: *Portrék a magyar statisztika és népeségstudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig*. Főszerk.: RÓZSA Dávid. Szerk.: KOVÁCS Csaba – NÁDUDVARI Zoltán – NEMES Erzsébet – PÁSZTOR Angelika. Budapest, KSH Könyvtár, 2014. (*A statisztika történetei*, 1.) 95–96.

GERŐ

- 1940 *A Királyi Könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke.* Szerk.: Dr. GERŐ József. Budapest, k. n., 1940.

HAMBURGER–STEMLER

- 1976 HAMBURGER Mihály – STEMLER Gyula: *Szociáldemokrácia és szakszervezetek*. Budapest, SZEKI, 1976.

HÁY

- 1993 *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek tanítványai.* Szerk.: HÁY János. Budapest, Atlantisz, 1993. (*Kísértések*)

HELLER

- 1970 HELLER Ágnes: *A mindennapi élet*. Budapest, Akadémiai, 1970.

HELLER–KÖBÁNYAI

- (1998) HELLER Ágnes – KÖBÁNYAI János: *Bicikliző majom*. Budapest, Múlt és Jövő, 2004. (*Múlt és Jövő Könyvek*)

HELLER–VAJDA

- 1970 HELLER Ágnes – VAJDA Mihály: *Családforma és kommunizmus. Kortárs*, 14. (1970) 10. sz. 1655–1665.

JELINEK–BODNÁR–CZIRFUSZ–GYIMESI

- 2013 *Kritikai városkutatók*. Szerk.: JELINEK Csaba – BODNÁR Judit – CZIRFUSZ Márton – GYIMESI Zoltán. Budapest, L'Harmattan, 2013. (*Társadalomelméleti Könyvtár*)

K. HORVÁTH

- (2000) K. HORVÁTH Zsolt: *Naplók és memoárok mint lehetséges történelmek. Az 1848–49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái*. In: K. HORVÁTH Zsolt: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Budapest, Kijarat, 2015. 21–43.
- 2015 K. HORVÁTH Zsolt: *A Benda-Hamburger a negyedik évtizedben. Töprengések egy régi vitán (1977)*. In: *A történelem mint hivatás. A Benda-emlékkonferencia előadásai, 2013. november 27.* Szerk.: SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, Balassi-Ráday Gyűjtemény, 2015. (*A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai*, 11.) 166–173.

KOVÁCS

- 1977a *Marx a negyedik évtizedben*. Szerk.: KOVÁCS András. (Szamizdat kiadás.) Budapest, 1977.
1977b KOVÁCS András: Tizenöt év Marx-szal. In: *Marx a negyedik évtizedben*. Szerk.: KOVÁCS András. (Szamizdat kiadás.) Budapest, 1977. 154–164.

KÖVÉR

- 2015 KÖVÉR György: Benda Gyula mint gazdaságtörténész. In: *A történelem mint hivatás. A Benda-emlékkonferencia előadásai, 2013. november 27.* Szerk.: SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, Balassi-Ráday Gyűjtemény, 2015. (*A Ráday Gyűjtemény tanulmányai*, 11.). 117–133.

LEPETIT

- [2000] LEPETIT, Bernard: Építészet, földrajz, történelem: a lépték használatai. Ford.: Czoch Gábor. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk.: CZOCH Gábor – SONKOLY Gábor. Debrecen, Csokonai, [2000]. (*Csokonai új história könyvek*) 33–50.

LUGOSI

- 2001 LUGOSI András: A tünetektől az interpretációig. Esszé egy homeopata jellegű történetírói gyakorlatról: a mikrotörténelemtől. *Szociológiai Figyelő*, [II. folyam] 5. (2001. szeptember) 1–2. sz. 24–42.

LUKÁCS–GYERTYÁN–SIMON

- 1968 A békés egymás mellett élés néhány problémája. [Gyertyán Ervin és Simon István interjúja Lukács Györggyel.] *Kortárs*, 12. (1968. május) 5. sz. 745–754.

LUXEMBURG

- 1921 LUXEMBURG, Rosa: *Tömegsztrájk*. Ford.: N. N. Az előszót írta: LUKÁCS György. Wien, Arbeiter-Buchhandlung, 1921.
1976 LUXEMBURG, Rosa: A szakszervezetek és a tömegsztrájk. Ford.: Nyilas Vera – Petri György – Rózsa István. Vál., szerk., az utószót írta és a jegyzeteket összeállította: HAMBURGER Mihály. Budapest, Táncsics, 1976.

MÁRKUS

- 1968 MÁRKUS György: Viták és irányzatok a marxista filozófiában. *Kortárs*, 12. (1968. július) 7. sz. 1109–1128.
(1966) MÁRKUS György: *Marxizmus és „antropológia”. Az emberi lényeg fogalma Marx filozófiájában*. Budapest, Akadémiai, 1971. (*Szociológiai tanulmányok*, 2.)

MARX

- 1981 MARX, Karl: [Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.] Ford.: N. N. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei, 1842–1848*. Budapest, Kossuth, 1981. (*Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 42.) 41–155.

RAKOVSKI [BENCE–KIS]

- 1983 RAKOVSKI, Marc [BENCE György – Kis János]: Marxistának lenni. In: RAKOVSKI, Marc: *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizs, Magyar Füzetek, 1983. (*Magyar Füzetek könyvei*, 5.) 197–246.

ROSENTAL

- [2000] ROSENTAL, Paul-André: A „makro” felépítése a „mikroszinten” keresztül: Fredrik Barth és a microstoria. Ford.: Czoch Gábor. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk.: CZOCH Gábor – SONKOLY Gábor. Debrecen, Csokonai, [2000]. (*Csokonai új história könyvek*) 71–87.

SÜMEGI

- 2015 SÜMEGI István: *Talpalatnyi remény. Portrék Vajda Mihályról.* [Veszprém], Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2015.

SZEKÉR

- 2015 SZEKÉR Barnabás: Életrajzi töredékek a kettős Benda-jubileumra. (Recenzió: Szijártó M. István [szerk.]: A történelem mint hivatás. A Benda-émlékkonferencia előadásai.) *Sic Itur ad Astra*, 29. (2015) 64. sz. 207–212.

SZEREDA-SZTIKALIN

- 2002 *Vallatás a Lubjankán. Lukács György vizsgálati ügyiratai – Életrajzi dokumentumok.* Ford.: Illés László. Összeállította, szerk. és a jegyzeteket írta: SZEREDA, V. T. – SZTIKALIN, A. Sz. Budapest, Argumentum-Lukács Archívum, 2002. (Archívumi füzetek, 13.)

SZIJÁRTÓ

- 2008 SZIJÁRTÓ M. István: A keszthelyi forrásoktól a magyar társadalomfejlődésig. In: BENDA Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849.* Szerk.: FENYVES Katalin – SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, L'Harmattan; Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. (*Mikrotörténelem*, 3.) 497–515.

SZIKLAI

- 2004 SZIKLAI László: *Proletárforradalom után. A kominternált Lukács György, 1930–1945.* Budapest, Argumentum, 2004.

VAJDA

- 1969 VAJDA Mihály: *A mítosz és a ráció határán. Edmund Husserl fenomenológiája.* Budapest, Gondolat, 1969.
- 1990 VAJDA Mihály: *A marxizmus és Kelet-Európa. Levélféle barátaimnak.* In: VAJDA Mihály: *Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista?* Budapest, Gondolat, 1990. 29–62.